

УДК 929Готалов-Готліб:378.4(477.74-21)

Г. В. Великодна,

головний бібліотекар

Наукової бібліотеки

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова,

вул. Преображенська, 24, м. Одеса, 65082, Україна,

тел.: (0482) 34 77 89

e-mail: library@onu.edu.ua

СКЛАДНИЙ ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ АРТЕМІЯ ГРИГОРОВИЧА ГОТАЛОВА-ГОТЛІБА: ДО 150-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

Стаття присвячена відомому педагогу й історичу Артемію Григоровичу Готалову-Готлібу (1866-1960), який зробив величезний вклад у вітчизняну педагогіку, історію педагогіки та педологію. Висвітлено життєвий шлях багатогранного вченого та дослідника; охарактеризовані риси особистості та його життєва позиція. Розглянуті питання становлення та розвитку наукової кар'єри, а також окреслено громадське життя професора.

Ключові слова: А. Г. Готалов-Готліб, педагогіка, вища освіта, Новоросійський університет, ОІНО, ОДУ, історичний факультет, Наукова бібліотека.

У січні 2016 року виповнилося 150 років від дня народження талановитого вченого-дослідника, історика, доктора педагогічних наук, одного з організаторів Одеського інституту народної освіти (ОІНО), професора Одеського державного університету (ОДУ) – Артемія Григоровича Готалова-Готліба. На честь ювілею співробітниками Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова була підготовлена віртуальна виставка «Артемій Григорович Готалов-Готліб (1866-1960): до 150-річчя з дня народження», з якою можна ознайомитися на офіційному сайті Наукової бібліотеки [9].

Про життя та науково-педагогічну діяльність Артемія Григоровича Готалова-Готліба вже були опубліковані деякі окремі факти та спогади¹, але досі бракує цілісної розвідки про складний життєвий шлях вченого.

Артемій Григорович Готалов-Готліб (справжнє ім'я – Арон Гіршевич Готалов) народився 15 січня (за старим стилем – 3 січня) 1866 р. у небагатій родині. Точне місце народження є невідомим: за одними даними він народився у маленькому містечку Могилів-Подільського повіту Подільської губернії [8, с. 346; 7], а за іншими – у Пскові [11, с. 104; 17, с. 245], але, на нашу думку, остання версія є малоімовірною. Початкову освіту А. Г. Готалов здобував вдома. Початкових шкіл у сільських місцевостях у 70-ті рр. XIX ст. було мало, тому освітою майбутнього педагога займався батько, людина грамотна і начитана, яка не шкодувала грошей на книги [2, с. 2]. Вірогідно саме любов батька до науки та книги сприяли прагненню сина до навчання. Згодом А. Г. Готалов

єдиний з сім'ї пішов вчитися до гімназії²: до 6 класу він навчався у Кам'янець-Подільської гімназії, а після переїзду – у гімназії Кишиніву [2, с. 2]. Ось як пише А. Г. Готалов у автобіографії про роки свого навчання: «Меня отвезли в ближайший губернский город – Каменец-Подольск, где я сдал экзамен в третий класс гимназии. На оплату моего содержания в отдаленном городе, на покупку учебников, на оплату за учение и пр. у отца не хватало средств, и я с 14-летнего возраста вынужден был зарабатывать хлеб частными уроками (т. наз. репетиторством) за мизерное вознаграждение. Несколько раз меня увольняли из гимназии за невнос платы за учение. Иногда приходилось, из-за невозможности содержать себя, надолго оставлять учение в гимназии и возвращаться на село домой. Когда я дотянул до 6-го класса, пришлось переехать в Кишинев, где я продолжал учение в гимназии, курс которой окончил в 1886 году» [2, с. 1-2].

Перед вступом до Імператорського Новоросійського університету на історико-філологічний факультет у 1886 р. Арон Гіршевич Готалов прийняв лютеранство і став зватися Артур Генріхович Готліб [7; 8, с. 345]. Захоплюючись громадською і науковою діяльністю своїх учителів, він брав участь у студентському русі. За це у 1887 р. його було виключено з університету та заарештовано. А після поновлення через рік студент А. Г. Готліб почав працювати в наукових студентських гуртках, зокрема, під керівництвом визначного візантиніста Федора Івановича Успенського (1845-1928) [33, с. 4]. Неабиякі здібності та велика тяга до знання допомогли А. Г. Готлібу отримати вищу освіту, що на той час було дуже нелегко. Він успішно закінчив університет з дипломом першого ступеня у 1892 р. (№ 7127, від 24 червня 1892 р.) [2, с. 4].

Артур Генріхович Готліб пише конкурсну роботу «Військовий устрій Візантійської імперії», що була виконана під керівництвом Ф. І. Успенського. Робота претендувала на золоту медаль, однак отримати її А. Г. Готліб не зміг, бо були перепони з боку керівництва університету [7]. Натомість він дістав право бути в числі кандидатів на наукову роботу в університеті, але як «неблагонадійний» не був зарахований до числа науковців [10, с. 4; 33, с. 4].

На час завершення університету А. Г. Готліб одружився. У «Воспоминаниях» С. Я. Борового (1903-1989)³ ми знаходимо відомості про цей факт: «В девушке, ставшей его женой, оказался очень «заинтересован» тогдашний военный министр генерал П. С. Ванновский (1822-1904), позднее ставший министром народного просвещения. Утверждали, что она была его внебрачной дочерью, другие полагали, что она его племянница или свояченица» [8, с. 348]. Ця подія надовго визначила подальшу долю А. Г. Готліба.

Після закінчення університету він вчителював в одеському 4-х класному училищі Агішева з жовтня 1892 р. по вересень 1895 р., а потім до серпня 1896 р. – у чоловічій губернській гімназії у Пскові [1, с. 5; 2, с. 5; 7; 17, с. 275-276]. У вересні цього ж року А. Г. Готліб отримав призначення на посаду вчителя у Санкт-Петербурзі, де провів сім років. Він викладав латинську мову у 3-й чоловічій гімназії у Царському Селі, в якій навчались переважно діти із сімей,

пов'язаних із двором [8, с. 348]. За сумісництвом А. Г. Готліб викладав історію у Олександрівському кадетському корпусі. Він був секретарем правління Вольного університету та читав на академічному відділенні лекції з історії давнього Риму [1, с. 1, 5; 2, с. 6-8]. У цей час А. Г. Готліб брав участь у виданні журналу «Русская школа», близько сто статей з питань загальної історії та історії освіти надрукував у «Енциклопедичному словнику» Брокгауза та Ефрона та став автором десятків ґрунтовних статей з історії освіти і всесвітньої історії [24, с. 335; 33, с. 4].

Слід відзначити неодноразові наукові відрядження А. Г. Готалова-Готліба до країн Європи⁴ на початку ХХ ст. з метою ознайомлення з навчально-виховними закладами всіх типів і вивчення системи європейської освіти. «... А. Г. Готалов-Готліб, пребывая в заграничных командировках в странах Европы – Швейцарии, Франции, Германии, Чехословакии – изучал систему европейского образования и отразил ее в своих работах. В его трудах рассматривались также вопросы воспитания. Он полагал, что только впитывая многообразие внешних явлений, личность может развивать свой внутренний мир...» [34, с. 155-156]. Аналіз побаченого та спостереження вченого були висвітлені у його наукових публікаціях про новітні тенденції педагогічної думки за кордоном.

У серпні 1903 р. А. Г. Готліб, повернувшись із закордонної наукової командировки, вирішив залишити роботу у системі Міністерства народної освіти, бо Міністерство фінансів запропонувало йому зайняти посаду директора в одному з комерційних училищ. Тоді міністр Г. Е. Зейлер впевнив його залишитися у відомстві народної освіти та зайняти посаду директора нової гімназії в Ялті, обіцяючи при цьому не тільки не перешкоджати новаторським тенденціям А. Г. Готліба, але й підтримувати їх [2, с. 11-12]. У 1903 р. він переїжджає до Ялти, де стає гласним міської Думи. А. Г. Готліба у віці 37 років був призначений директором Олександрівської гімназії у Ялті та перебував на цій посаді до серпня 1908 р. [1, с. 5]. Він навчав спадкоємця російського престолу царевича Олексія в періоди, коли царська сім'я перебувала на відпочинку у Криму [8, с. 349].

Уже тоді здібний, ерудований і вдумливий учитель і вихователь молоді завоював широку популярність⁵. З ініціативи директора А. Г. Готліба та вчителя гімнастики у Ялтинській Олександрівській гімназії у 1905 р. відкрився сокольський гімнастичний гурток. Артемій Григорович підкреслював, що заняття в гімнастичному гуртку сприяли успішному засвоєнню учнями інших навчальних предметів, що суперечило думці, існуючій в обивательському середовищі, про несумісність фізичного та розумового розвитку [28, с. 227-230].

А. Г. Готліб був суперечливою особистістю. З одного боку, він був доброзичливою людиною і намагався допомагати всім, хто прагнув навчатися. Так, за особистим проханням М. Горького він прийняв до ялтинської гімназії С. Я. Маршака [2, с. 14], якому внаслідок хвороби було необхідно переїхати на південь. А коли С. Я. Маршаку загрожувало виключення з гімназії, а потім

арешт, саме А. Г. Готліб попередив юнака і порадив покинути Ялту якомога непомітніше і швидше [5, с. 3]. А з іншого боку, ми знаходимо відомості про його конфлікти і непедагогічну поведінку у стосунках із студентом цієї ж ялтинської гімназії П. Л. Войковим⁶ [15, с. 13-14].

У вересні 1908 р. А. Г. Готліб став директором 2-ї Кишинівської гімназії. На той час П. С. Ванновський вже давно помер і А. Г. Готліб, ймовірно, «утратив потужну підтримку в верхах» [8, с. 349]. Влітку 1910 р. він подав до Міністерства народної освіти заяву про відставку, але Міністерство повернуло заяву, запропонувавши перейти на роботу до Петербурзького учбового округу на посаду директора гімназії. Із запропонованих вакансій А. Г. Готліб вибрав м. Псков [2, с. 15]. Так, у якості директора губернської псковської гімназії з інтернатом, председателя педагогічної ради земської жіночої гімназії, члена різних обществ, в тому числі Псковського археологічного товариства, він пропрацював 8 років (до жовтня 1918 р.) [2, с. 16; 22, с. 158-162]. На той час у Псковській чоловічій гімназії навчався майбутній письменник Веніамін Каверін (Зільбер ; 1892-1944)⁷, який не раз згадував директора гімназії у своїх автобіографічних повістях. За його словами, А. Г. Готліб не користувався ані симпатією, ані повагою. «Его считали карьеристом – особенно после того, как он во время первой мировой войны демонстративно перешел из лютеранства в православие и переименовал с высочайшего «соизволения» фамилию» [8, с. 349]. Із 1914 р. він виступає як Артемій Григорович Готалов, а після революції – фігурує під подвійним прізвищем Готалов-Готліб. Мабуть, він справив велике враження на майбутнього письменника В. Каверіна, бо став прототипом Миколи Антоновича Татарінова, одного з найбільш негативних героїв роману «Два капітани»⁸ [7; 8, с. 343]. Однак саме А. Г. Готліб, намагаючись допомогти своїм подопічним, подав прохання про прийом до Петербурзького університету на природниче відділення фізико-математичного факультету старшого брата Веніаміна – Льва Зільбера. Очевидно, з зарахуванням Л. Зільбера до Петербурзького університету виникли труднощі і А. Г. Готліб 11 вересня 1912 р. направив декану факультету телеграму: «Усердно рекомендую вниманию Вашего Превосходительства талантливого кандидата на поступление в естественное отделение Льва Зильбера, окончившего с серебряной медалью Псковскую гимназию» [18]. Уже наступного року Лев Зильбер вирішив змінити майбутню професію і отримати медичну освіту. У столичному університеті відповідного факультету не було. Юр'ївський і Київський університети відмовилися прийняти студента, посилаючись на відсутність єврейських вакансій. До аналогічного прохання до Московського університету було докладено листа А. Готліба: «Бывший ученик Псковской гимназии Лев Зильбер, ныне студент Императорского Петроградского университета по естественному отделению физико-математического факультета, окончил Псковскую гимназию с серебряной медалью. Будучи преподавателем и классным наставником этого молодого человека, я убедился, что он обладает выдающимися умственными способнос-

тами, прилежанием и добросовестностью в исполнении обязанностей. ... Если этому молодому человеку удастся поступить на медицинский факультет, что составляет его заветную мечту, то он без всякого сомнения сделается отличным врачом, полезным деятелем государства и общества»⁹ [18].

У листопаді 1918 р. А. Г. Готалов-Готліб захворів на пневмонію і за рекомендацією лікарів поїхав лікуватися на південь. У дорозі йому стало гірше, тому він зупинився у Черкасах. Тут провів близько року: викладав німецьку мову у жіночій гімназії, реальному училищі, за дорученням місцевого виконкому приступив до організації вищої школи [1, с. 2, 5; 2, с. 25].

У 1919 рр. А. Г. Готалов-Готліб переїхав до Одеси та почав викладати у реальному училищі й інших школах [1, с. 5]. Це вже була людина з багатим життєвим, педагогічним та науковим досвідом. Усюди він прагнув затвердити передові методи освіти та виховання дітей. У 1919 р. в Одесі взяв участь в організації найбільшого у країні будинку для безпритульних дітей під назвою «Дитяче містечко імені Комінтерну», яким деякий час завідував, був інспектором губернського відділу народної освіти [24, с. 335]. Можливо, що енергійна робота А. Г. Готалова-Готліба, пов'язана з дитячим містечком, сприяла його зближенню з тодішнім завідуючим губнаросвітом Володимиром Петровичем Потьомкіним (1874-1946) [8, с. 350-351].

Весною 1920 р. почалася реорганізація вищої освіти на Україні, в результаті якої університети були ліквідовані [2, с. 27]. Разом з іншими ученими (Д. К. Третьяковим, М. М. Ланге, В. Ф. Коганом, Р. М. Волковим) А. Г. Готалов-Готліб взяв участь у створенні в Одесі інститутів: Народної освіти, Археології, Гуманітарних наук [33, с. 4]. Саме близькість до В. П. Потьомкіна та «пробивна сила» А. Г. Готалова-Готліба були використані для здійснення ідеї створення цих інститутів. Він завзято взявся за справу, але поставив за умову, що його зарахують до професорів. А. Г. Готалов-Готліб працював у Археологічному інституті, що утворився в 1921 р. (читав курс з музеєзнавства) і одночасно був професором Інституту народної освіти (читав курси історії педагогіки і історії первісного суспільства) [2, с. 28; 8, с. 351]. Після ліквідації Археологічного інституту у 1923 р. він викладав педагогічні дисципліни у Педагогічному інституті [8, с. 352].

Протягом 1926-1928 рр. Артемій Григорович працював на науково-дослідній кафедрі при Одеському інституті народної освіти (ІНО), де був керівником секції дидактики та системи народної освіти¹⁰. У 1930 р., після розділення ІНО на окремі три інститути, він був назначений професором педагогіки в два з них: в Інститут професійної освіти та Інститут соціального виховання. Але в 1931 р. виникають ускладнення з керівництвом інституту профосвіти, і А. Г. Готалов-Готліб переходить до Науково-дослідного інституту, займаючись науково-літературною діяльністю [2, с. 31].

Пізніше А. Г. Готалова-Готліба було обрано членом Науково-дослідного інституту педагогіки в Москві, потім членом НДІ педагогіки України (Харків,

Київ). У 1940 р. йому без захисту дисертації був наданий науковий ступень доктора педагогічних наук.

У вересні 1940 р. А. Г. Готалов-Готліб повернувся до Одеси, де став штатним професором Одеського державного університету [2, с. 33; 11, с. 106]. Тут він викладав історію стародавнього світу і спецкурс з історії Візантії [26, с. 61; 33, с. 4], педагогіку, дидактику і курс під назвою «Система народного образования» [29, с. 136].

Однак кар'єра все ж таки не склалася. Можливо через те, що ставлення до А. Г. Готалов-Готліб було неоднозначним. Колишні учні відзивались про А. Г. Готалова-Готліба з великим розумінням. Один із студентів ІНО, Сергій Снегов (справж.: Сергій Олександрович Козерюк, пізніше за паспортом Сергій Йосипович Штейн; 1910-1994), у книзі «Книга бытия» писав у своїх спогадах: «К несчастью для Готалова-Готлиба, на эти годы пришелся пик изобретательства в системе образования. В университет проник скорбно знаменитый Дальтон-план, и старый профессор стал ярким адептом нововведения. Была объявлена эра активного постижения науки – вместо прежнего пассивного выслушивания лекций. Преподаватель уже не излагал свой предмет, а усаживал нас в аудитории за учебники и статьи. Возвышаясь на кафедре, он пытливо взирал, как зевающие студенты активно овладевали наукой... От неудачной «активной педагогики» скоро отказались – но Готалов-Готлиб был ей верен и гордился своей славой передового педагога» [29, с. 136]. «Старый профессор не страдал обидчивостью и злопамятностью. Да, конечно, он гордился собой и своими работами – причем очень явно, но это не заставляло его высокомерно отворачиваться от коллег. Полный и тяжелый, он был добродушен и даже хвалил себя как-то по-детски. Сплетничали, что император Николай II, побывав в Одессе, публично пожал ему руку – и Готалов-Готлиб надел на нее перчатку, чтобы не стирать следы монаршего рукопожатия. Так и ходил – гордый и в одной перчатке. И охотно объяснял всем интересующимся причину. Думаю, это было выдумкой – но очень точной. Готалов-Готлиб часто хвалил себя – но в его бахвальстве чувствовалось ироническое добродушие» [29, с. 136-137]. Також С. Снегов згадує: «Я иногда встречал его в научной библиотеке – он сидел в сторонке и читал старые журналы» [29, с. 137].

А його учениця, згодом доктор історичних наук, професор З. В. Першина (1925-2002), у спогадах про повоєнні роки студентства в ОДУ згадує про свого вчителя А. Г. Готалова-Готліба так: «Внимание и уважение сквозили в его отношении к студентам» [26, с. 61]. «Это был человек глубоко преклонного возраста, имевший за плечами долгую и насыщенную многими событиями жизнь. Так, о работе в Ялте в гимназии, где учился наследник престола Алексей, он предпочитал умалчивать. Но мы об этом знали и оценивали в ту пору по-разному» [26, с. 61].

Однак більшість колег ставилися до А. Г. Готалова-Готліба осудливо та неохвально. Негативне відношення С. Борового знайшло відображення у його

мемуарному нарисі «Воспоминания», в якому він зазначав, що професор А. Г. Готалов-Готліб не користувався визнанням та популярністю у слухачів, «не в фаворе он был и у начальства» [8, с. 352]. У своїх спогадах С. Боровой малює портрет людини складної, безсумнівно обдарованої, але ще більш честолюбної і зарозумілої: «... В нем проступает сочетание целеустремленного и упорного коварства, уверенность в своем праве на счастье за счет другого, убеждение в интеллектуальном превосходстве, незаурядные способности, навсегда намертво приросший облик “благородства”, а иногда и готовность к настоящему хорошему. И способность отдаться глубокому, всепоглощающему чувству» [8, с. 343]. А у листі за 7 січня 1967 р. до свого товариша Ю. Г. Оксманна¹¹, який також був особисто знайомий із А. Г. Готаловим-Готлібом, С. Я. Боровой взагалі висловлюється про нього як про «гениального приспособленца и хамелеона» [7]. А П. Й. Каришковський, який вважався аспірантом професора Готалова-Готліба, «сам говорил, что у того было учиться нечему, если честно. Кроме интриг, лицемерия и коварства» [14, с. 43].

Іноді А. Г. Готалов-Готліб залишався без учбового навантаження, фактично був відсторонений від викладання. Тоді професор переходив на роботу до Наукової бібліотеки ОДУ, де складав бібліографічні довідники з педагогіки, що, нажаль, залишилися неопублікованими [8, с. 352].

Під час Другої світової війни А. Г. Готалов-Готліб залишився в Одесі [24, с. 335-336]. Відомо, що він подавав прохання про зарахування його до штату університету Трансністрії. Але на цьому проханні з'явилася резолюція декана історико-філологічного факультету професора Бориса Васильовича Варнеке (1874-1944) про необхідність з'ясувати його справжню національність. Врешті, це могло б призвести до ув'язнення чи знищення А. Г. Готалова-Готліба. Тому Артемій Григорович більше не намагався отримати місце в університеті [7; 8, с. 352-353]. Однак він зміг встановити дружні стосунки з губернатором Трансністрії, професором Алексеяну, був присутній на офіційних прийомах у губернатора [8, с. 353].

Після звільнення Одеси 10 квітня 1944 р. до приїзду з евакуації ректора ОДУ Миколи Панасовича Савчука (1899-1976) обов'язки керівника вищу виконував Андрій Володимирович Недзвідський (1908-1984). Університет поновив свою роботу 21 квітня 1944 р. Багато співробітників, що співпрацювали з окупаційною адміністрацією, були усунені, деякі репресовані, інші – виїхали за кордон. А. Г. Готалов-Готліб – один із небагатьох працівників вищої школи, що залишилися в Одесі та формально не співпрацювали з окупантами [8, с. 353]. Тому після звільнення міста він не був репресований, а продовжив свою діяльність у вищій школі, поєднуючи її з написанням викривальних листів на своїх колег¹² [7].

Повернувшись до роботи, А. Г. Готалов-Готліб виконував обов'язки декана історичного факультету Одеського державного університету (1944-1946), одночасно завідував двома кафедрами: історії стародавнього світу й археології

та педагогіки, а з 1946 р. – тільки кафедрою педагогіки [8, с. 353; 17, с. 276]. Він читав курси історії слов'янських народів та Візантії [24, с. 336]. Також Артемій Григорович був головою державної екзаменаційної комісії на філологічному факультеті.

А. Г. Готалов-Готліб, діяльність якого тривала майже 70 років, мав надзвичайно широкі наукові інтереси. П. О. Каришковський з цього приводу писав: «Коло наукових інтересів проф. А. Г. Готалова-Готліба було широким та різнобічним: історія Візантії та слов'янських народів, історія античного миру та його культури, класична філологія та археологія, нарешті, педагогіка і психологія – усі ці дисципліни перебували у полі його зору. ... З-під його пера вийшло понад 200 праць – монографій, статей, заміток, рецензій, популярних брошур, значна частина яких пов'язана з історією педагогічних та суспільних ідей. Смерть обірвала його роботу над трьома монографіями – «Нариси військового устрою Візантії», «Питання народної освіти у Франції напередодні буржуазної революції XVIII ст.», «Історія Рішельєвського ліцею в Одесі». Дві останні книги були практично завершені» [17, с. 276].

А. Г. Готалов-Готліб ґрунтовно вивчав історію Одеси, він брав активну участь у підготовці святкування 150-річчя міста. До кожного п'ятдесятирічного ювілею міста прийнято було випускати особливу книгу. У колективній праці «Очерк истории города-героя» (Боровой С. Я., Вольський С. А., Глядковська Г. І., Готалов-Готліб А. Г., Добролюбський К. П., Сосновський І. А.) А. Г. Готалов-Готліб був автором трьох розділів: «Предыстория Одессы», «Образование города и его развитие в первые десятилетия»¹³ та «Одесса в 30-50-х годах XIX ст.».

У вересні 1952 р. А. Г. Готалов-Готліб вийшов на пенсію, але й після цього продовжував читати спеціальні курси, керувати аспірантами та співпрацювати з Науковою бібліотекою Одеського державного університету: був членом ради бібліотеки та її постійним читачем [2, с. 35].

Помер Артемій Григорович Готалов-Готліб в Одесі 27 липня 1960 р. і був похований на одеському другому християнському кладовищі.

А. Г. Готалов-Готліб був талановитим і працьовитим дослідником, чуйним і уважним, але суворим і вимогливим учителем та вихователем молоді. Протягом життя він стежив за успіхами педагогічної науки і зробив свій внесок в педагогічну й історичну науки. Деякі вчені (С. Я. Боровий, Ю. Г. Оксман) у своїх спогадах про А. Г. Готалова-Готліба дорікали його в кар'єризмі. Але він, скоріш, був лояльним – незалежно від режиму – будь-якої стійкої наявної влади і вельми чутливий до її запитів [13, с. 63]. Він декілька разів змінював ім'я та прізвище, пристосовуючись до реальності, але єдино, у чому він був вірний собі – видертися по сходах життя, сходинкою вище, за будь-яку ціну. Крім педагогічної діяльності, А. Г. Готалов-Готліб активно займався громадськими справами: приймав участь у боротьбі з дитячою безпритульністю, піклувався фізичним вихованням дітей, керував сектором соціального виховання Одеського губвко

тощо. А незадовго до своєї смерті Артемій Григорович Готалов-Готліб передав університетській бібліотеці у дарунок усе своє зібрання книг, що утворило іменний фонд А. Г. Готалова-Готліба. Розкриття багатства цього іменного фонду стане предметом окремого дослідження.

Примітки

¹ Детальніше див.: *Боровой С. Я.* Воспоминания. – М. ; Іерусалим, 1993. – С. 345-355; *Гольдин Ф.* Ученый педагог // Знамя коммунизма. – 1966. – № 13 (18 янв.). – С. 4; *Гольдин Ф.* Цінна спадщина : до 100-річчя А. Г. Готалова-Готліба // За наукові кадри. – 1966. – № 1 (12 січ.). – С. 3; *Гребцова І. С., Гребцов В. М.* Готалов-Готліб Артемій Григорович 1866-1960 // *Одеські історики (початок XIX – середина XX ст.)* : енциклопедичне видання / відп. ред. В. А. Савченко. – Одеса, 2009. – Т. 1. – С. 104-106; *Дмитриев А. Н.* Необычайная история одесского профессора: А. Г. Готалов-Готлиб между политикой и педагогикой // *Матеріали Міжнародній науково-практичній конференції «Південь України у вітчизняній історії»* 22-23 лист. 2012 р. – Одеса, 2012. – С. 59-64; *Карышковский П. О.* Артемий Григорьевич Готалов-Готлиб // *Византийский Временник*. – 1962. – Т. 21 (46). – С. 245-246; *Немченко І. В.* Готалов-Готліб Артемій Григорович : історик, педагог // Професори Одеського (Новоросійського) університету : біогр. словник : в 4 т. / упоряд. та бібліогр. ред. В. П. Пружина, В. В. Самодурова. – Одеса, 2000. – Т. 2. – С. 334-336; *Недзвідська А.* Пам'яті найстарішого // За наукові кадри. – 1960. – № 24 (14 вер.). – С. 4; *Чухрій П.* Дослідник, історик, педагог // Чорноморська комуна. – 1966. – № 10 (15 січ.). – С. 4.

² Інші брати А. Г. Готалова-Готліба пішли по стопах батька-механіка [2, с. 2].

³ Саул Яковлевич Боровой (1903-1989) – економіст, історик російського та українського єврейства, спеціаліст із соціально-економічного розвитку Східної Європи нового часу, доктор історичних наук. На початку 1920-х рр. закінчив юридичний факультет Одеського інституту народного господарства та Археологічний інститут. У студентські роки він працював під керівництвом Ю. Г. Оксмана в Одеському історичному архіві. У 1927-1930 рр. навчався в аспірантурі при Одеській Центральній науковій бібліотеці під керівництвом С. Рубінштейна. Захистив дисертацію на ступінь кандидата педагогічних наук «Наукова бібліотека в сучасних умовах». Працював бібліографом у Одеській єврейській академічній бібліотеці, а згодом у Центральній науковій бібліотеці; викладав у різних вищих учбових закладах. Був знайомий з низкою професорів ОДУ по спільній праці в архівах та бібліотеках, зокрема з А. Г. Готаловим-Готлібом.

⁴ А. Готліб здійснював урядові закондонні командировки (1900, 1902, 1903, 1907, 1908, 1912, 1925). У 1900 р. він був у відрядженні на Всесвітній виставці у Парижі, де читав лекції для педагогів з Росії про народну освіту в Англії, Франції, Німеччині та США. Як результат наукової праці А. Г. Готалов-Готліб отримав вчене звання професора першої (вищої) категорії [24, с.335]. Остання командировка відбулася восени 1925 р. Згідно архівним документам («Отчет члена-украиниста Г. Н. М. К. проф. А. Г. Готалова-Готлиба об его правительственной 2-х месячной заграничной командировке осенью 1925 года») [3, арк. 3], це була двохмісячна наукова подорож до Германії та Чехословаччини, задача якої містилась у збиранні по бібліотеках матеріалів, що характеризували сучасну на той час організацію і систему освіти в Англії, Франції, США, Германії, Італії тощо.

⁵ За відомостями Ф. Паначина А. Готліб був удостоєний у 1905 р. медалі Всесвітньої виставки в Льєжі.

⁶ Під час подій 1905 р. П. Л. Войков із групою демонстрантів прийшов до квартири А. Г. Готліба і вимагав, щоб той відразу надав їм звіт про ті принципи, яких він дотримується у керуванні гімназією. Директор, злякавшись демонстрантів, став «покаянно» розповідати свою біографію, стараясь підкреслити кожну фразу «трудовое» происхождение» [15, с. 13]. Як наслідок цього «покаяння» в гімназії відбулися деякі зміни: гімназією разом з директором став керувати виборний батьківський комітет, однією з вимог якого було звільнити реакційних викладачів. Але після придушення повстання А. Г. Готліб вирішив помститися. «В городе происходили аресты, и Готлиб, воспользовавшись моментом, решил свести счеты с Войковым... Кроме того, Готлиб не мог простить Петру те каверзные вопросы, которые ему приходилось выслушивать на уроках» [15, с. 14]. П. Л. Войкова за два місяці до отримання атестату зрілості виключають із гімназії, і той самостійно вивчає гімназичний курс і успішно складає іспити екстерном. Однак А. Г. Готліб не підписав йому свідоцтва екстер-

на, а видав звичайний атестат з «четвіркою» за поведінку. Така відмітка була своєрідним «вовчим» білетом і ускладнювала вступ до вищого учбового закладу Російської імперії [15, с. 14].

⁷ Під час німецької окупації Пскова у 1917 р. Веніамін Зільбер був найактивнішим ініціатором одноденного страйку у гімназії на знак протесту проти виключення одного з учнів, що співчував більшовикам. В. Зільбер в черговий раз виступав перед класом із закликом до нього і не припинив свою промову навіть після приходу директора, стояв у пікеті, щоб не допустити однокласників, якщо вони все-таки підуть на уроки, за це був виключений із гімназії [19].

⁸ «Два капітани» – найвідоміший пригодницький роман письменника Веніаміна Каверіна про дослідників-мандрівників, написаний у 1938-1944 рр.

⁹ Саме, завдячуючи А. Г. Готалову-Готлібу, світ отримав видатного бактеріолога, основоположника медичної вірусології в СРСР, винахідника вакцини від кліщового енцефаліту, автора теорії вірусного походження раку, академіка АМН СРСР Льва Олександровича Зільбера.

¹⁰ А. Готалов-Готліб у 1927-1928 рр. очолив одеське відділення Русько-візантійської комісії, до діяльності якого долучилися викладачі ІНО.

¹¹ Юліан Григорович Оксман (1894/1895-1970) – історик, літературознавець, пушкініст. У 1920-1923 рр. він працював у Одесі як начальник губернського архівного управління і ректор Археологічного інституту.

¹² У приватній переписці С. Я. Борового й Ю. Г. Оксмана ми знаходимо фактичне підтвердження цим словам: «...Готалов-Готліб жив (87 [лет]!), он ведёт ещё аспирантов по античности, усердно пишет доклады...» (лист від 24 грудня 1953 р.) [16, с. 346]. У листі від 7 січня 1967 р. С. Я. Боровой написав про А. Г. Готалова-Готліба: «Он умер сравнительно недавно, достигнув не то 94[-х], не то 96[-ти] лет. Совсем незадолго до смерти он еще бодро писал доклады, в т[ом] ч[исле] и на меня (буржуазный националист)» [16, с. 377]. За свідченням С. Я. Борового, через доноси А. Г. Готалова-Готліба Одесу був змушений покинути один із видатних учених-античників С. Я. Лурье [21, с. 242].

¹³ Однак ми знаходимо факти, що розділ «Образование города и его развитие в первые десятилетия» не був написаний А. Г. Готаловим-Готлібом. У листі до Л. П. Гроссмана від 15 грудня 1957 р. С. Я. Боровой пише: «Дорогой Леонид Петрович, я очень рад, что наша книга, в которой я частично выступаю и под грязной оболочкой Готалова, доставила Вам удовольствие...» [30, с. 264]. У коментованому листі мається на увазі, що розділ був повністю перероблений для друку С. Я. Боровим, але вийшов за підписом А. Г. Готалова-Готліба.

Список використаної літератури та джерел

1. [А. Г. Готалов-Готліб] // *Архів Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова* (Арх. НБ ОНУ імені І. І. Мечникова), бібліографічний відділ. Ф. Матеріали к биографиям сотрудников Одесского (Новороссийского) университета, № 294, с. 1-38.
2. [Автобіографія А. Г. Готалова-Готліба] // *Арх. НБ ОНУ імені І. І. Мечникова, бібліографічний відділ. Ф. Матеріали к биографиям сотрудников Одесского (Новороссийского) университета, № 294, с. 1-38.*
3. *Архів А. Г. Готалова-Готліба (1866-1960)* // *Арх. НБ ОНУ імені І. І. Мечникова, відділ рідкісних книг і рукописів. Картон 22, од. збер. 213, арк. 1-46.*
4. *Архів старих фотографій : Старая Ялта [Електронний ресурс]. – № 104. – Режим доступа : <http://old-photo.gallery/staraya-yalta/muzhskaya-aleksandrovskaaya-gimnaziya.jpg.html> (дата обращения 03.05.2016).* – Загл. с экрана.
5. *Барская Т. Просто Маршак : С. Я. Маршак и Крым. К 125-летию со дня рождения [Текст] / Т. Барская // Крымская газета. – 2012. – 16 нояб. – С. 3.*
6. *Бирштейн А. Варнеке Борис Васильевич [Электронный ресурс] / А. Бирштейн // Они оставили след в истории Одессы : биографический справочник. – Режим доступа : <http://odessa-memory.info/index.php?id=271> (дата обращения 03.05.2016 г.). – Загл. с экрана.*
7. *Бирштейн А. Суета сует? [Электронный ресурс] / А. Бирштейн // Мигдаль Times. – 2015. – № 96-97 (21 дек.). – Режим доступа : <http://www.migdal.org.ua/times/96/17023/> (дата обращения 03.05.2016 г.). – Загл. с экрана.*
8. *Боровой С. Я. Воспоминания / С. Я. Боровой. – М. ; Иерусалим : Евр. ун-т в Москве, 1993. – С. 345-355.*
9. *Великодна Г. В. Артемія Григорович Готалов-Готліб (1866-1960) : до 150-річчя з дня народження [Електронний ресурс] / Г. В. Великодна // Наукова бібліотека Одеського національного університету*

- імені І. І. Мечникова. Віртуальні виставки. – Режим доступу : <http://fs.onu.edu.ua/clients/client11/web11/virtgallery/gotalov150.pdf> (дата звернення 03.05.2016 р.). – Загл. с екрана.
10. *Гольдин Ф.* Ученый педагог [А. Г. Готалов-Готлиб] [Текст] / Ф. Гольдин // Знамя коммунизма. – 1966. – № 13 (18 янв.). – С. 4.
  11. *Гребцова І. С.* Готалов-Готліб Артемій Григорович 1866-1960 [Текст] / І. С. Гребцова, В. М. Гребцов // Одеські історики (початок ХІХ – середина ХХ ст.): енциклопедичне видання / відп. ред. В. А. Савченко. – Одеса : Друкарський дім, 2009. – Т. 1. – С. 104-106.
  12. *Губенко Г. Н.* Петр Лазаревич Войков : краткий биографический очерк [Текст] / Г. Н. Губенко. – Симферополь : Крымиздат, 1959. – 48 с., ил.
  13. *Дмитриев А. Н.* Необычная история одесского профессора : А. Г. Готалов-Готлиб между политикой и педагогикой [Текст] / А. Н. Дмитриев // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Південь України у вітчизняній історії» 22-23 лист. 2012 р. – Одеса : Астропринт, 2012. – С. 59-64.
  14. *Добролюбовский А. О.* Одиссея одного археолога [Текст] / А. О. Добролюбовский ; ред.-сост. А. Красножон. – СПб. : Нестор-История, 2009. – 512 с., ил.
  15. *Захаров С. А.* Комиссар-дипломат (Петр Лазаревич Войков) [Текст] / С. А. Захаров. – Свердловск : Свердловское кн. изд-во, 1962. – 89, [3] с.
  16. К столетию со дня рождения историка Саула Борового. «Размена чувств и мыслей». Из переписки С. Я. Борового с Ю. Г. Оксманом [Текст] / публ. и коммент. В. Н. Абросимовой, коммент. М. Г. Соколянского // Егупець. – 2003. – № 11. – С. 335-381.
  17. *Карышковский П. О.* Артемий Григорьевич Готалов-Готлиб [Текст] : [некролог] / П. О. Карышковский // Византийский Временник. – 1962. – Т. 21 (46). – С. 245-246.
  18. *Левин Н.* История семьи : к столетию со дня рождения Вениамина Каверина [Электронный ресурс] / Натан Левин // Псковская губерния. – 2002. – № 17 (88), март/апр. – Режим доступа : http://gubernia.pskovregion.org/number_88/20.php (дата обращения 03.05.2016 г.). – Загл. с экрана.
  19. *Левин Н.* История семьи : к столетию со дня рождения Вениамина Каверина [Электронный ресурс] / Натан Левин // Псковская губерния. – 2002. – № 19 (90), май. – Режим доступа : http://gubernia.pskovregion.org/number_90/17.php (дата обращения 03.05.2016 г.). – Загл. с экрана.
  20. *Левин Н.* История семьи : к столетию со дня рождения Вениамина Каверина [Электронный ресурс] / Натан Левин // Псковская губерния. – 2002. – № 20 (91), 30 мая – 5 июня. – Режим доступа : http://gubernia.pskovregion.org/number_91/15.php (дата обращения 10.04.2016 г.). – Загл. с экрана.
  21. *Майборода П. А.* Исторический факультет Одесского государственного университета в 1945-1953 гг. : к постановке проблемы [Текст] / П. А. Майборода // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – 2011. – № 10. – С. 242-243.
  22. *Маркова М. Т.* Такие разные, разные лица... (Учителя Псковской мужской гимназии начала ХХ в.) [Текст] / М. Т. Маркова // Псков : научно-практический, историко-краеведческий журнал. – 2008. – Вып. 28 – С. 158-162.
  23. Мой город Кишинёв : здания и улицы Кишинёва до 1944 года [Электронный ресурс]. – № 171. – Режим доступа : <http://oldchisinau.com/istoriya-kishinyova/kishinyov-starye-fotografi/zdaniya-i-ulicy/?id=321&pid=231> (дата обращения 03.05.2016 г.). – Загл. с экрана.
  24. *Немченко І. В.* Готалов-Готліб Артемій Григорович : історик, педагог [Текст] / І. В. Немченко // Професори Одеського (Новоросійського) університету : біогр. словник : в 4 т. / відп. ред. В. А. Сминтина, заст. відп. ред. М. О. Подрезова ; редкол. : Ю. А. Амброз, Т. В. Васильєва, І. С. Гребцова та ін. ; упоряд. та бібліогр. ред. : В. П. Пружина, В. В. Самодурова. – Одеса : Астропринт, 2000. – Т. 2. – С. 334-336.
  25. Открытки. Издательство Шерер и Набгольц, Москва : Большая одесская серия [Электронный ресурс]. – № 18. – Режим доступа : <http://odessica.net/picture/show/2/13/288> (дата обращения 03.05.2016 г.). – Загл. с экрана.
  26. *Першина З. В.* В первые послевоенные ... [Текст] / З. В. Першина // Времена и годы : воспоминания ветеранов войны и труда Одесского университета : [в 2 вып.] / ОНУ им. И. И. Мечникова ; редкол. : М. Е. Раковский [и др.]. – Одесса : Астропринт, 1998-1999. – Вып. 1. – 1998. – С. 58-63.
  27. Портретная галерея редакторов и сотрудников «Энциклопедического словаря» [Текст] // Энциклопедический словарь. – СПб. : тип. Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1904. – Т. 82. – 60, [2] с.
  28. *Приходько Г.* Діяльність учнівських гуртків і товариств фізкультурного спрямування в школах України наприкінці ХІХ – з початку ХХ ст. [Текст] / Г. Приходько // Проблеми підготовки сучасного вчителя. – 2012. – № 5 (Ч. 1). – С. 225-232.
  29. *Снегов С.* Книга бытия : бытие отдельной личности и всей страны : [в 2 т.] / С. Снегов. – Калининград : Терра Балтика, 2007. – Т. 2. – 572 с., [1] с. ил., портр. : ил.
  30. *Соколянский М. Г.* «Радость многолетнего общения» : (Письма С. Я. Борового Л. П. Гроссману) [Текст] / М. Г. Соколянский // Дерibasовская-Ришельевская : Одесский альманах. – 2003. – № 13. – С. 250-270.

31. Уперенко М. О. Историк-економіст С. Я. Боровий [Текст] / М. О. Уперенко // Історія нар. госп-ва та екон. думки України. – 2014. – Вип. 47. – С. 348-359.
32. Форма каменецьких гімназистів кінця 19 – початку 20 століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kamiyenc.livejournal.com/93248.html> (дата звернення 03.05.2016 г.). – Загл. с екрана.
33. Чухрій П. Дослідник, історик, педагог [А. Г. Готалов-Готліб] [Текст] / П. Чухрій // Чорноморська комуна. – 1966. – № 10 (15 січ.). – С. 4.
34. Штокало М. Прогресивні педагогічні ідеї учених Одеського університету. Кінець 19 – початок 20-го століття [Текст] / М. Штокало // Проблеми особистості у сучасній науці : результати та перспективи дослідження : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. студентів та молодих науковців. – Одеса, 2005. – С. 155-156.

Надійшла 15.05.2016 р.

А. В. Великодная,
главный библиотечарь
Научной библиотеки
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
ул. Преображенская, 24, г. Одесса, 65082, Украина
тел. (0482) 34 77 89
e-mail: library@onu.edu.ua

СЛОЖНЫЙ ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ АРТЕМИЯ ГРИГОРЬЕВИЧА ГОТАЛОВА-ГОТЛИБА: К 150-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ

Аннотация

Статья посвящена известному педагогу и историку Артемию Григорьевичу Готалову-Готлибу (1866-1960), который внёс огромный вклад в отечественную педагогику, историю педагогики и педологию. Освещён жизненный путь многогранного учёного и исследователя; охарактеризованы черты личности и его жизненная позиция. Рассмотрены вопросы становления и развития научной карьеры, а также очерчена общественная жизнь учёного.

Ключевые слова: А. Г. Готалов-Готлиб, педагогика, высшее образование, Новороссийский университет, ОИНО, ОДУ, исторический факультет, Научная библиотека.

A. V. Velikodnaya,
Chief Bibliographer
Scientific Library of the
Odessa I. I. Mechnikov National University
24, Preobragenskaya St., Odessa, 65082, Ukraine
Tel.: (0482) 34 77 89
e-mail: library@onu.edu.ua

DIFFICULT LIFE PATH OF ARTEM GRIGOREVICH GOTALOV-GOTTLIEB: TO THE 150TH ANNIVERSARY OF HIS BIRTHDAY

Summary

The article is devoted to the well-known teacher and historian Artem Grigorevich Gotalov-Gottlieb (1866-1960), a person which made a huge contribution to the national pedagogy, history of pedagogy and pedology. Illuminated career of the multi-faceted scientists and researchers; characterized his personality traits and his

life attitude. Considered problems of formation and development of scientific career, and outlined professors social life.

Keywords: A. G. Gotalov-Gottlieb, education, higher education, the University of Novorossiysk, Odessa Institute of National Education, the Odessa I. I. Mechnikov National University, Department of History, Scientific Library.

References

- [1] [A. H. Hotalov-Hotlib] [A. G. Gotalov-Gotlib]. *Arkhiv Naukovoї biblioteki Odeskoho natsionalnoho universiteta imeni I. I. Mechnikova, bibliografichnyy viddil [Archive the Scientific library of the Odessa Mechnikov, bibliographic department]*, no. 294, pp. 1-38.
- [2] [Avtobiografiya A. H. Hotalova-Hotliba] [Autobiography A. G. Gotalov-Gotlib]. *Arkhiv Naukovoї biblioteki Odeskoho natsionalnoho universiteta imeni I. I. Mechnikova, bibliografichnyy viddil [Archive the Scientific library of the Odessa Mechnikov, bibliographic department]*, no. 294, pp. 1-38.
- [3] Arkhiv A. H. Hotalova-Hotliba (1866-1960). *Arkhiv Naukovoї biblioteki Odeskoho natsionalnoho universiteta imeni I. I. Mechnikova, bibliografichnyy viddil [Archive the Scientific library of the Odessa Mechnikov, department of rare books and manuscripts]*, Card. 22, no. 213, pp. 1-46.
- [4] *Arkhiv starykh fotografiy : Staraya Yalta [Archive old photos : Old Yalta]*, no. 104. Available at: <http://old-photo-gallery/staraya-yalta/muzhskaya-aleksandrovskaya-gimnaziya.jpg.html> (accessed 3 May 2016).
- [5] Barskaya T. Prosto Marshak : (S. Ya. Marshak i Krym. K 125-letiyu so dnya rozhdenniya) [Just Marshak: (S. YA. Marshak and Crimea. To the 125 anniversary of his birth)]. *Krymskaya gazeta [Crimean newspaper]*. 2012, 16 Nov., p. 3.
- [6] Birshteyn A. *Varneke Boris Vasilyevich [Warnecke Boris Vasilevich]*. Available at: <http://odessa-memory.info/index.php?id=271> (accessed 3 May 2016).
- [7] Birshteyn A. *Suyeta suyet? [Vanity of vanities?]*. Available at: <http://www.migdal.org.ua/times/96/17023/> (accessed 3 May 2016).
- [8] Borovoy S. Ya. *Vospominaniya [Memories]*. Moscow, Jerusalem, 1993, pp. 345-355.
- [9] Velykodna H. V. Artemiy Hryhorovych Hotalov-Hotlib (1866-1960): do 150-richchya z dnya narodzhennya [Artem Grigorovich Gotalov-Gottlieb (1866-1960): the 150th anniversary of his birth]. Available at: <http://fs.onu.edu.ua/clients/client11/web11/virtgallery/gotalov150.pdf> (accessed 3 May 2016).
- [10] Goldin F. Uchenyy pedagog [Academic teacher]. *Znamya kommunizma [The banner of communism]*. 1966, no. 13 (18 Jan.), p. 4.
- [11] Hryebtsova I. S., Hryebtsov V. M. Hotalov-Hotlib Artemiy Hryhorovych 1866-1960 [Gotalov-Gotlib Artem Grigorovich 1866-1960]. *Odeski istoriky (pochatok XIX – seredyna XX st.) [Odessa historians (the beginning of 19– mid 20 century)]*. Odesa, 2009, vol. 1, pp. 104-106.
- [12] Gubenko N. N. Petr Lazarevich Voykov. *Kratkiy biograficheskiy ocherk [Petr Lazarevich Voykov. A brief biographical essay]*. Simferopol, 1959, 48 p.
- [13] Dmitriyev A. N. Neobychaynaya istoriya odessskogo professora : A. H. Hotalov-Hotlib mezhdru politikoy i pedagogikoy [The extraordinary story of the Odessa Professors A. G. Gotalov-Gottlieb between policy and pedagogy]. *Materialy Mizhnarodniy naukovu-praktychniy konferentsiyi «Pivden Ukrainy u vitchyznyaniy istoriyi» [Materials of the International scientific conference “South of Ukraine in the country’s history”]*. Odesa, 2012, pp. 59-64.
- [14] Dobrolyubskiy A. O. *Odesseya odnogo arkeologa [Odesseya one archaeologist]*. St. Petersburg, 2009, 512 p.
- [15] Zakharov S. A. *Komissar-diplomat (Petr Lazarevich Voykov) [Commissioner-diplomat (Peter Lazarevich Voikov)]*. Sverdlovsk, 1962, 89, [3] p.
- [16] K stoletiyu so dnya rozhdenniya istorika Saula Borovogo. «Razmena chuvstv i mysley». Iz perepiski S. Ya. Borovogo s Yu. G. Oksmanom [On the centenary of the birth of the historian Saul Borovoy. «Exchange of feelings and thoughts». From correspondence S. Ya. Borovoy with G. Oksmanom]. *Yehupiets [Egypets]*. 2003, no. 11, pp. 335-381.
- [17] Karyshkovskiy P. O. Artemiy Grigoryevich Gotalov-Gotlib [Artem Grigorovich Gotalov-Gottlieb]. *Vizantiyskiy Vremennik [Byzantine Annals]*. 1962, iss. 21 (46), pp. 245-246.
- [18] Levin N. Istoriya semi : k stoletiyu so dnya rozhdenniya Veniamina Kaverina [Family history : the centenary of the birth of Benjamin Kaverin]. *Pskovskaya guberniya*, 2002, no. 17 (88). Available at: http://gubernia.pskovregion.org/number_88/20.php (accessed 3 May 2016).

- [19] Levin N. Istoriya semi : k stoletiyu so dnya rozhdeniya Veniamina Kaverina [Family history : the centenary of the birth of Benjamin Kaverin]. *Pskovskaya guberniya*, 2002, no. 19 (90). Available at: http://gubernia.pskovregion.org/number_90/17.php (accessed 3 May 2016).
- [20] Levin N. Istoriya semi : k stoletiyu so dnya rozhdeniya Veniamina Kaverina [Family history : the centenary of the birth of Benjamin Kaverin]. *Pskovskaya guberniya*, 2002, no. 20 (91). Available at: http://gubernia.pskovregion.org/number_91/15.php (accessed 3 May 2016).
- [21] Mayboroda P. A. Istoricheskiy fakultet Odesskogo gosudarstvennogo universiteta v 1945-1953 gg. : k postanovke problemy [Historical faculty of the Odessa State University in 1945-1953 gg. : Statement of the Problem]. *Visnyk Odesskoho istoriko-kraevednavchoho muzeyu [Bulletin of the Odessa Museum of Local History]*. 2011, no. 10, pp. 242-243.
- [22] Markova M. T. Takiye raznyye, raznyye litsa ... (Uchitelya Pskovskoy muzhskoy gimnazii nachala 20 v.) [These different, different people ... (Teacher Pskov gymnasium beginning of 20 century)]. *Pskov : nauchno-prakticheskiy, istoriko-kraevedcheskiy zhurnal*, 2008, iss. 28, pp. 158-162.
- [23] *Moy gorod Kishinev : Zdaniya i ulitsy Kishineva do 1944 goda [My city of Chisinau: Buildings and streets of Chisinau till 1944]*. Available at: <http://oldchisinau.com/istoriya-kishinyova/kishinyov-starye-fotografii/zdaniya-i-ulicy/?id=321&pid=231> (accessed 3 May 2016).
- [24] Nyemchenko I. V. **Hotalov-Hotlib Artemiy Hryhorovych : istoryk, pedahoh [Gotalov-Gotlib Artem Gryhorovych : historian, teacher]**. *Profesory Odesskoho (Novorosyiskoho) universytetu [Professors of Odessa (Novorosyisk) University]*. Odessa, 2000, iss. 2, pp. 334-336.
- [25] *Otkrytki. Izdatelstvo Sherer i Nabgolts, Moskva : bolshaya odesskaya seriya [Postcards. Publisher Scherer and Nabgolts, Moscow Large Odessa series]*. Available at: <http://odessica.net/picture/show/2/13/288> (accessed 3 May 2016).
- [26] Pershina Z. V. V pervyye poslevoynnyye ... [In the first post-war ...]. *Vremena i gody : vospominaniya veteranov voyny i truda Odesskogo universiteta [Times and years: memories of war veterans and the labor of the Odessa University]*. Odessa, 1998, vol. 1, pp. 58-63.
- [27] Portretnaya galleriya redaktorov i sotrudnikov «Entsiklopedicheskogo slovarya» [Portrait gallery of the editors and staff of «Encyclopedic Dictionary»]. *Entsiklopedicheskii slovar [Encyclopedic Dictionary]*. St. Petersburg, 1904, iss. 82, 60, [2] p.
- [28] Prykhodko H. Diyalnist uchnivskykh hurtkiv i tovarystv fizkulturnoho spryamuvannya v shkolakh ukrayini naprykintsi 19 – z pochatku 20 st. [The activities of student clubs and societies in schools athletic direction Ukraine in late 19th – the early 20th century]. *Problemy pidhotovky suchasnoho vchytelya [The problems of modern teacher]*. 2012, no. 5 (pt. 1), pp. 225-232.
- [29] Snegov S. *Kniga bytiya : bytiye ot delnoy lichnosti i vsey strany [The book of life : the being of the individual and of the whole country]*. Kaliningrad, 2007, iss. 2, 572 p.
- [30] Sokolyanskiy M. G. «Radost mnogoletnego obshcheniya» : (Pisma S. Ya. Borovogo L. P. Grossmanu) [«The joy of years of communication» (Letters S. Ya. Borovoy L. P. Grossman)]. *Deribasovskaya-Rishelyevskaya*, 2003, no. 13, pp. 250-270.
- [31] Uperenko M. O. Istoryk-ekonomist S. Ya. Borovyy [Historian and economist S. Ya. Borovoy]. *Istoriya narodnoho hospodarstva ta ekonomychnoyi dumky Ukrayiny [History of the economy and economic thoughts Ukraine]*. 2014, iss. 47, pp. 348-359.
- [32] *Forma kamenetskikh gimnazistov kontsa 19 – nachala 20 stoletiya [Form Kamyansky schoolboys of the late 19th – early 20th century]*. Available at: <http://kamiyec.livejournal.com/93248.html> (accessed 3 May 2016).
- [33] Chukhriy P. Doslidnyk, istoryk, pedahoh [Researcher, historian, teacher]. *Chornomorska komuna [Chornomorska commune]*. 1966, no. 10 (15 Jan.), p. 4.
- [34] Shtokalo M. Progressivnyye pedagogicheskiye idei uchenykh Odesskogo universiteta. Konets 19 – nachalo 20-go veka [The progressive pedagogical ideas of scientists of the Odessa University. Late 19th - early 20th century]. *Problemy osobystosti u suchasniy nauki: rezul'taty ta perspektyvy doslidzhennya [Problems of identity in modern science: results and prospects of research]*. Odessa, 2005, pp. 155-156.

Ілюстрації

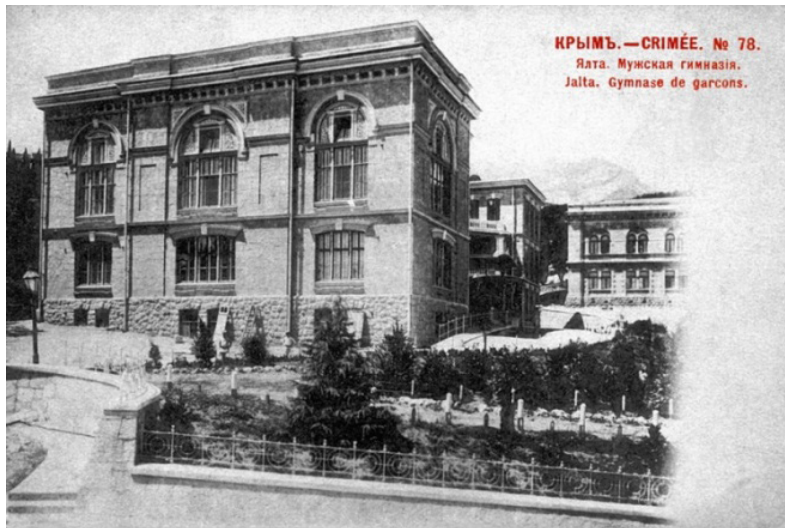
Іл. 1. Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія (кін. XIX ст.)
Джерело: Форма каменецких гімназистов кінця 19 – початку 20 століття [32]

Іл. 2. Кишинівська чоловіча гімназія
Джерело: Мой город Кишинёв : Здания и улицы Кишинёва до 1944 года, № 171 [23]

*Ил. 3. Императорський університет
Джерело: Открытки. Издательство Шерер и Набоглиц, Москва :
Большая одесская серия, № 18 [25]*

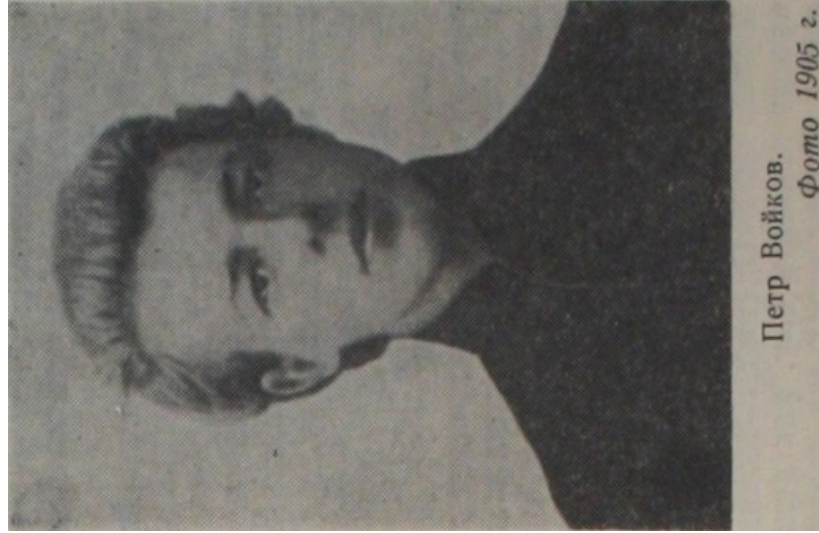

*Ил. 4. Чоловіча Олександрівська гімназія
Джерело: Архив старых фотографий : Старая Ялта, № 104 [4]*

Іл. 5. Артур Генрихович Готліб, директор Ялтинської гімназії
Джерело: Портретная галерея редакторов и сотрудников
«Энциклопедического словаря» // Энциклопедический словарь. –
С-Петербург, 1904. – Т. 82. – С. 28 [27]

Петр Войков.
Фото 1905 г.

Іл. 6. Петро Войков. Фото 1905 р.
Джерело: Губенко Г. Н. Петр Лазаревич Войков. Краткий
биографический очерк. – Симферополь, 1959. – С. 7 [12]

Іл. 7. Псковська губерньська чоловіча гімназія. Фото початку ХХ ст.
Джерело: Левин Н. Історія семьи : к століттю со дня рождєнія
Вєнциаміна Каверіна // Псковская губернія. — 2002. — № 19 (90) [19]

Іл. 8. Гімназіст Вєніамін Зільбер (Каверін).
Літо 1914 р.
Джерело: Левин Н. Історія семьи : к
століттю со дня рождєнія Вєнциаміна
Каверіна // Псковская губернія. —
2002. — № 20 (91) [20]

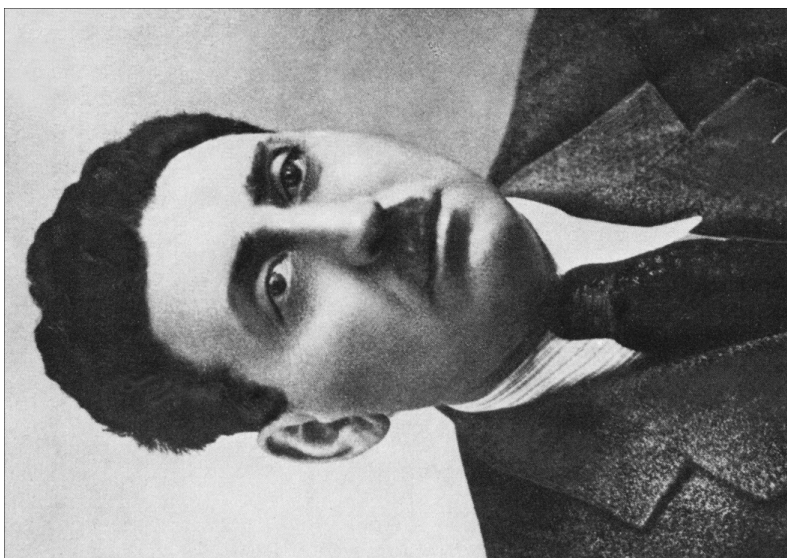
Іл. 10. Борис Васильович Варнеке
Джерело: Бирштейн А. Варнеке Борис Васильевич //
Они оставили след в истории Одессы : биографический
справочник [6]

Іл. 9. Сергій Снегов (Сергій Олександрович Козерюк)
Джерело: Снегов С. Книга бытия : [в 2 т.]. —
Калининград, 2007. — Т. 2 [29]

*Іл. 12. Артемій Григорович Готалов-Готаліб
Джерело: Карышковский П. О. Артемий Григорьевич
Готалов-Готаліб // Византійський вѣременник, 1962,
т. 21 (46). – С. 245 [19]*

*Іл. 11. Саул Боровой
Джерело: Уперенко М. О. Історик-економіст
С. Я. Боровий // Історія нар. госп-ва та екон. думки України. –
2014. – Вип. 47. – С. 348 [31]*